

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Verraders eindigen in de goot': Russische spionage aan het begin van de 21e eeuw
de Jong, B.M.

Published in:
Internationale Spectator

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
de Jong, B. (2012). 'Verraders eindigen in de goot': Russische spionage aan het begin van de 21e eeuw. *Internationale Spectator*, 66(1), 30-34.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

‘Verraders eindigen in de goot’: Russische spionage aan het begin van de 21ste eeuw

Russische spionage kwam begin juli 2010 op spectaculaire wijze in het nieuws, toen tien Russen de Verenigde Staten werden uitgezet in ruil voor de vrijlating van vier in Rusland gevangen zittende Russen.¹ Zo'n groot aantal arrestaties met bijbehorende uitwijzingen uit een westers land in één keer, dat was zelfs tijdens de Koude Oorlog nog nooit vertoond. Premier Poetin ontving zijn uitgewezen landgenoten persoonlijk, zong patriotische liederen met hen en sprak de gedenkwaardige woorden: ‘Met verraders loopt het altijd slecht af. Ze eindigen in de goot als alcoholisten of drugsverslaafden.’² Deze uitspraak was een verwijzing naar het feit dat de Russische operatie door iemand uit het eigen kamp aan de Amerikaanse FBI was verraden.

Deze zaak is er een goed voorbeeld van dat de spionage tussen Oost en West met het einde van de Koude Oorlog niet is opgehouden. In feite was dat al duidelijk geworden naar aanleiding van de belangrijkste twee spionage-affaires van het einde van de twintigste eeuw, de zaken van Aldrich Ames en Robert Hanssen, die werkzaam waren bij respectievelijk de CIA en de FBI. Ames en Hanssen boden beiden in 1985 hun diensten aan de KGB aan en werkten na het einde van de Sovjetunie nog geruime tijd verder voor de Russische inlichtingendienst SVR. Ames bleef dat doen tot aan zijn arrestatie door de FBI in 1994 en Hanssen met een onderbreking van enkele jaren tot 2001, toen ook hij werd gearresteerd. Alleen al als gevolg van het verraad van Ames werden meer dan tien Sovjetburgers, die als agenten voor de Amerikanen actief waren, geëxecuteerd. Beiden verraadden ook allerlei hoogwaardige Amerikaanse technologie op het gebied van spionage en nationale veiligheid aan de Russen.

Er is een interessante connectie tussen de spionneruilen in de zomer van 2010 en de zaak van Hanssen. Een van degenen die de Russische overheid in het kader van de uitwisseling uit het strafkamp vrijliet en naar de Verenigde Staten liet gaan, was de voormalige SVR-kolonel Alexander Zaporozjski. Hij was in november 2001 in Moskou op beschuldiging van hoog-

verraad gearresteerd en twee jaar later tot achttien jaar kamp veroordeeld. Zaporozjski was waarschijnlijk in de tweede helft van de jaren '90 door de CIA als agent gerekruteerd en had de Amerikanen belangrijke informatie geleverd die uiteindelijk tot de arrestatie van Hanssen leidde. Zaporozjski had in 1997 bij de SVR ontslag genomen en zich met zijn gezin in de Verenigde Staten gevestigd. In 2001 was hij nietsvermoedend naar Moskou gereisd, in de veronderstelling dat men bij de SVR zijn verraad nog niet had ontdekt. Die gedachte bleek onjuist.³

Een casus die de *voortgang van spionage tussen Oost en West* na het einde van de Sovjetunie ook illustreert, betreft de kolonel van de SVR Sergej Tretjakov. Hij liep in 2000 naar de Amerikanen over, nadat hij al enige jaren daarvoor (hoe lang precies is niet bekend) als agent informatie aan de FBI had doorgegeven. Tretjakov was het hoofd van de SVR-vestiging (*rezidentoera*) in New York, die zich vooral concentreert op het hoofdkwartier van de Verenigde Naties en de mensen die daar werken. Volgens een Russische bron waren in de tijd van Tretjakov meer dan zestig agenten (niet-Russen dus) bij de VN actief voor de *rezidentoera* van de SVR, die vooral werden ingezet tegen de Verenigde Staten en hun bondgenoten.⁴

Ook de Russische veiligheidsdienst FSB heeft zich na 1991 in eigen land bij de arrestatie van Amerikaanse spionnen niet onbetuigd gelaten. De eerder genoemde Russische bron noemt bijvoorbeeld, zo te zien zonder aanspraak te maken op volledigheid, alleen al de gevallen van acht Russische staatsburgers die in de periode 1991-2010 in Rusland werden veroordeeld wegens spionage voor de Verenigde Staten.⁵

Amerikaanse en Russische inlichtingen- en veiligheidsdiensten zullen er altijd in geïnteresseerd zijn bronnen (agenten) bij de diensten van de andere partij te rekruteren, zoals de Russen dat deden in het geval van Ames en Hanssen. Dat is de beste manier voor de Russen om erachter te komen waar Amerikaanse diensten op Russisch territorium mee bezig zijn en omgekeerd. Een gebied waarop Russische en andere inlichtingendiensten in de Verenigde Staten en

elders in het Westen zeker hun aandacht richten, is moderne technologie, zowel van militaire als niet-militaire aard. De Russische Wet op de Buitenlandse Inlichtingendiensten noemt bijdragen aan 'de economische ontwikkeling en wetenschappelijk-technische vooruitgang' van Rusland expliciet als een speciale taak van de eigen inlichtingendienst.⁶ Ook zal de Russische overheid er in het huidige tijdsgewricht alles aan gelegen zijn met behulp van haar inlichtingendiensten in een zo vroeg mogelijk stadium informatie te verkrijgen over beleidsvoornemens op het gebied van energiebeleid, bijvoorbeeld wat betreft de voorgenomen aanleg van gaspijpleidingen die eventueel concurrentie kunnen vormen voor Russische projecten. Het gaat in al deze gevallen om beveiligde informatie, die niet via open bronnen of het internet is te vinden. Een relatief nieuw fenomeen in de wereld van spionage is cyberspionage en het uitvoeren van aanvallen op digitale netwerken. Westerse regeringen wijzen regelmatig met de beschuldigende vinger naar China als een land dat op het gebied van cyberspionage zeer actief is.⁷ Als spionageaffaires aan het licht komen, vallen er soms harde woorden over en weer, maar de ervaring leert dat het doorgaans snel weer 'business as usual' is in de internationale politiek: spionage hoort er nu eenmaal bij en iedereen doet het als hij de kans krijgt.

De voortgang van de spionage tussen Rusland en het Westen betekent natuurlijk niet dat de situatie aan het inlichtingenfront sinds het einde van de Koude Oorlog volkomen onveranderd is gebleven. Vooral sinds 9/11 zijn westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten aanzienlijk meer aandacht gaan schenken aan *contraterrorisme* dan aan de strijd tegen spionage door andere mogelijkheden (*contra-inlichtingen*). Een van de diensten waarover op dat punt cijfers beschikbaar zijn, is de Britse veiligheidsdienst MI5. Die dienst was, als gevolg van het terrorisme als uitvloeisel van het Noord-Ierse probleem, al begin jaren '90 een organisatie geworden waar *contraterrorisme* de hoogste prioriteit had gekregen. In 1974 had MI5 nog 52% van zijn capaciteit gewijd aan *contra-inlichtingen* en 28% aan de bestrijding van links en rechts politiek extremisme. Voor het financiële jaar 2007-2008 besteedde MI5 tweederde van zijn capaciteit aan de bestrijding van islamitisch terrorisme.⁸

De zaak van de gearresteerde Russen uit de zomer van 2010 had een jaar later een vervolg. In juni 2011 werd de zich in de Verenigde Staten bevindende, voormalig SVR-officier Alexander Potejev in Moskou door

een militaire rechtbank in een besloten zitting wegens hoogverraad en desertie *bij verstek* veroordeeld tot 25 jaar kamp. Volgens berichten in de Russische media, die zich op uitspraken van de rechter in deze zaak baseerden, was kolonel Potejev al jaren actief geweest als CIA-agent binnen de Russische inlichtingendienst. Hij was degene die over een langere periode informatie had doorgegeven over de in juni 2010 gearresteerde Russen. Potejev slaagde er volgens berichten in via Wit-Rusland en Duitsland naar de Verenigde Staten te vluchten met een vals paspoort dat door de Amerikaanse ambassade in Moskou was verstrekt, kort voordat de Amerikaanse FBI de tien arresteerde.⁹ De Amerikanen sloegen dus pas toe op het moment dat zij wisten dat de persoon die hun de informatie had geleverd, in veiligheid was. Uit het door de FBI op internet geplaatste materiaal betreffende het vooronderzoek en de aanklacht tegen de tien betrokkenen blijkt inderdaad dat de Amerikaanse overheid al zo'n zeven jaar het Russische netwerk op het spoor was.

De FBI heeft bij deze operatie gehandeld volgens een van de basisprincipes van *contra-inlichtingenwerk*: het gaat er niet zozeer om medewerkers van een buitenlandse inlichtingendienst die in eigen land (dus de Verenigde Staten) actief zijn, zo snel mogelijk te arresteren en voor de rechter te brengen. Het heeft juist vaak de voorkeur een operatie van een buitenlandse inlichtingendienst zo lang mogelijk onder observatie te houden en door te laten lopen, om op die manier zoveel mogelijk te weten te komen over de werkwijze en contacten van die dienst en over de identiteit van medewerkers. Zo had de FBI onder andere al in 2005 en 2006 geheime doorzoeken uitgevoerd in woningen van enkelen van de later uitgewezen Russen. Verder had de FBI telefoons van betrokkenen afgeluisterd, hun email onderschept en op bepaalde locaties video-camera's geplaatst.¹⁰

Aannemen andere identiteit

Zeven van de tien uit de Verenigde Staten uitgewezen personen waren naar het zich laat aanzien 'illegalen' van de SVR. Een illegaal (in het Russisch *nelegal*) is een inlichtingsofficier, een medewerker in vaste dienst dus van de Russische inlichtingendienst.¹¹ Een illegaal beweegt zich onder *deep cover* op vijandelijk gebied en heeft vrijwel altijd een valse, niet-Russische identiteit, inclusief een fictieve levensloop, een 'legende', die bij voorkeur niet met valse maar met echte documenten wordt ondersteund. Een van de geijkte manieren om aan echte documenten te komen, is het aannemen van

de identiteit van een jonggestorven persoon. Op die manier is de kans nihil dat het papieren spoor van de echte persoon en van de inlichtingenofficier die zijn identiteit heeft aangenomen, elkaar zullen kruisen.

Zo had een van de uitgewezen Russen volgens de FBI de identiteit aangenomen van Donald Heathfield, die in werkelijkheid als zes weken oude baby in 1963 in Montreal was gestorven.¹² De groep uitgewezen illegalen had verder ook gebruik gemaakt van de identiteitsgegevens ontleend aan zes Ierse paspoorten, waarvan de officiële eigenaars ooit de details hadden ingevuld op de aanvraag voor een toeristenvisum voor Rusland.¹³ Om vooral niet de aandacht van de veiligheidsdienst van het land te trekken waar hij opereert, vertoont een illegaal zich traditioneel nooit op een Russische ambassade of een soortgelijke instelling.

De KGB en zijn voorgangers hebben in de gehele twintigste eeuw veelvuldig 'illegalen' in het Westen ingezet. Zo hebben illegalen een belangrijke rol gespeeld bij de rekrutering van wat waarschijnlijk het beroemdste sovjet-spionagenetwerk uit de geschiedenis is, de *Cambridge Five*, die in de jaren '30 van de vorige eeuw in Engeland werden gerekruteerd.¹⁴ In de praktijk waren illegalen voor westerse veiligheidsdiensten nauwelijks te traceren, tenzij er verraad bij de tegenpartij in het spel was. 'Legale' inlichtingenofficiëren van de KGB die onder een diplomatieke dekmantel vanuit een sovjet-ambassade of -consulaat opereerden, raakten immers relatief gemakkelijk in het vizier van westerse veiligheidsdiensten. De BVD hield bijvoorbeeld ten tijde van de Koude Oorlog door middel van observatie nauwkeurig bij, wie de sovjet-ambassade in Den Haag in- en uitliep. Ook de telefoons van de ambassade werden permanent afgeluisterd.

Omdat zij zo lastig te traceren waren voor westerse veiligheidsdiensten – zij waren immers niet als sovjetburgers herkenbaar en werden geacht als grijze muizen in de massa op te gaan – waren illegalen ideaal voor het onderhouden van contact met waardevolle agenten, westerlingen dus die voor de KGB spioneerden. Ook in tijden van oorlog, als er op het territorium van de tegenstander geen ambassades of consulaten van de Sovjetunie meer functioneerden van waaruit legale inlichtingenofficiëren konden opereren, waren illegalen vaak de enige manier om op vijandelijk grondgebied actief te zijn. Beroemd is in dit verband de *Rote Kapelle*, het netwerk van illegalen dat tijdens de Tweede Wereldoorlog in het door de nazi's bezette West-Europa voor de Sovjetunie actief was.¹⁵

Wat leverde het op?

Men kan zich afvragen wat het werken met illegalen de Russische inlichtingendienst nu eigenlijk concreet oplevert, vooral als men de tijd en energie in aanmerking neemt die in de opleiding van illegalen wordt gestoken. Onder andere omdat hun identiteit ook tijdens de opleiding met de grootste geheimhouding is omgeven, vindt het onderricht niet binnen de muren van de SVR plaats, maar daarbuiten. Deels om diezelfde reden gebeurt het ook niet in groepen maar op individuele basis. Het is, met andere woorden, zeer arbeidsintensief. Volgens een voormalige KGB-officier die in 1982 naar het Westen overliep, duurde de opleiding van een illegaal destijds bij de KGB gemiddeld vier tot zes jaar.¹⁶ Het is duidelijk dat de SVR erg hangt aan het gebruik van dit type inlichtingenofficier. Sinds het einde van de Sovjetunie in 1991 zijn er bijvoorbeeld in Canada bij twee gelegenheden, in 1996 en 2006, in totaal drie 'illegalen' ontmaskerd en het land uitgezet.¹⁷ Het belang van het werken met illegalen voor de SVR blijkt ook uit de recente zaak van de hoge Estse veiligheidsfunctionaris Herman Simm, die in 2009 in Tallinn werd veroordeeld tot 12,5 jaar gevangenisstraf wegens spionage voor Rusland. Hij heeft vanaf 1995 tot aan zijn arrestatie in 2008 ook NAVO-geheimen aan de SVR doorgegeven. Simm had in de jaren waarin hij voor de SVR actief was, regelmatig ontmoetingen met een Russische illegaal die over Portugese identiteitspapieren beschikte en dus vrij binnen de Schengenruimte kon reizen voor ontmoetingen met deze waardevolle agent.¹⁸

Het werk van illegalen gold bij de inlichtingendienst van de KGB, het Eerste Hoofddirectoraat, als het heilige der heiligen van het inlichtingenwerk. Het was ondergebracht bij een speciale onderafdeling van dat Eerste Hoofddirectoraat, Directoraat S. Dat laatste onderdeel bestaat nog steeds onder die naam bij de huidige SVR, en dat was ook waar kolonel Potejev werkzaam was. Hij was kennelijk de plaatsvervangend chef van de Amerikaanse Afdeling van Directoraat S, wat zou kunnen verklaren dat hij goed op de hoogte was van operaties met illegalen in de Verenigde Staten. Al zijn veel details uit de levensloop van Potejev nog onbekend, hij was kennelijk niet de eerste de beste. Volgens berichten is hij lid geweest van een speciale commando-eenheid van de KGB, genaamd *Zenit*, die onder meer bekendheid kreeg omdat leden ervan deelnamen aan de bestorming van het paleis van de Afghaanse dictator Hafizullah Amin in december 1979. Potejev diende zelf ook met

Zenit in Afghanistan en kreeg daarvoor een militaire onderscheiding. Zijn vader Nikolaj was tijdens de Tweede Wereldoorlog tankcommandant in het Rode Leger en kreeg voor zijn verrichtingen aan het front de hoge sovjet-onderscheiding *Held van de Sovjetunie* toegekend. De militaire onderscheiding die hij in Afghanistan had verdiend, werd Potejev door het recente vonnis afgenomen.¹⁹

Gebruikmaking van de 'Nieuwe Russen'

De werkwijze van de SVR met illegalen die door deze affaire aan het licht kwam, liet een aspect zien dat duidelijk afwijkt van de traditionele *modus operandi* van de vroegere KGB. Het opvallende is namelijk dat ook personen die zich openlijk als Russen afficheerden, deel uitmaakten van het netwerk. Het bekendste voorbeeld is Anna Chapman, van wie talloze foto's waarop zij in bevallige poses stond afgebeeld, onmiddellijk na haar arrestatie in juni 2010 in de media en op internet de ronde gingen doen.²⁰ Zij gebruikte weliswaar een Engelse naam, omdat zij kortstondig met een Brit getrouwd was geweest, maar zij maakte er geen enkel geheim van dat zij uit Rusland afkomstig was. Zij ging ook regelmatig naar dat land terug, om familie en vrienden op te zoeken. Chapman is er een goed voorbeeld van hoe de SVR in het huidige tijdsgewricht handig gebruik maakt van 'Nieuwe Russen', die zich nu heel anders dan vroeger in grote aantallen in het Westen ophouden, vaak ook voor langere tijd. In lang niet alle gevallen is een *deep cover* in combinatie met een niet-Russische nationaliteit nog nodig, nu het aantal Russen in het Westen zo talrijk is.

Uit het materiaal dat de FBI over de zaak van de tien toegankelijk heeft gemaakt, blijkt dat betrokkenen zich duidelijk gedroegen als personen die zich bezighielden met spionagewerkzaamheden. Sommigen hadden heimelijke ontmoetingen met elkaar, groeven op afgesproken plaatsen pakjes met geld op en ontvingen boodschappen van de SVR. De FBI heeft echter niet laten weten wat de leden van het netwerk mogelijk met hun spionagewerk voor *resultaten* hebben geboekt. Dat hoeft niet te betekenen dat die resultaten er niet zijn. De FBI is mogelijk niet volledig op de hoogte van eventuele successen. Men kan er immers niet zonder meer van uitgaan dat een dienst als de FBI een grote groep inlichtingensprofessionals 24 uur per etmaal kan volgen in alles wat ze doen. Ook kunnen de Amerikanen er bewust voor gekozen hebben over de successen van het netwerk te zwijgen.

Uit het door de FBI beschikbaar gestelde materiaal valt af te leiden dat de groep illegalen van de modernste technische middelen en communicatieapparatuur gebruik maakte. Leden van het netwerk, zoals Anna Chapman, werden geïnstrueerd *lap tops* van een bepaald merk en een bepaalde serie te kopen, die vervolgens enige tijd richting Moskou verdwenen, waar zij waarschijnlijk van speciale software werden voorzien. Daarmee kon tijdelijk op een bepaalde locatie een speciale en tijdelijke netwerkverbinding ('private wireless network') worden opgezet tussen twee *lap tops* die op die manier op korte afstand in code met elkaar konden communiceren. Met behulp van speciale, op de *lap tops* geïnstalleerde software konden de uitgewisselde boodschappen vervolgens worden ontcijferd. Degenen met wie door leden van het netwerk op die manier boodschappen werden uitgewisseld, waren vaak inlichtingsofficieren van de SVR, die verbonden waren aan de *rezidentoera's* in New York of Washington. Zij werden ook door de FBI met *lap tops* gesignaleerd. Zo stelde de FBI bijvoorbeeld door observatie ter plaatse vast dat Chapman vanuit een boekhandel en een coffeeshop in Manhattan, gebruik makend van haar *lap top*, een speciale netwerkverbinding tot stand bracht met een andere *lap top*, die werd bediend door een personeelslid van de Russische Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties. Die Rus, ongetwijfeld een SVR-officier, bevond zich dan bijvoorbeeld in een pand aan de overkant van de straat of in een geparkeerde auto. Een ander lid van het netwerk, Michail Semenko, maakte op dezelfde manier gebruik van een speciale netwerkverbinding in een restaurant in Washington, terwijl een personeelslid van de ambassade zich in zijn auto op een nabijgelegen parkeerplaats bevond.

Opvallend is dat in november 2010, geruime tijd na de arrestaties in de Verenigde Staten, aanvallend in de Russische media een andere naam dan die van Potejev werd genoemd als de persoon die verantwoordelijk zou zijn voor verraad aan Russische kant. Het zou gaan om een zekere kolonel Sjtsjerbakov, wiens voornaam onvermeld bleef. Van Sjtsjerbakov werd gezegd dat hij ook naar de Verenigde Staten was overgelopen en net als Potejev had gewerkt bij de Amerikaanse afdeling van Directoraat S van de SVR. Het heeft er dus alle schijn van dat er sprake is van twee overlopers, van wie Sjtsjerbakov blijkbaar als eerste naar de Verenigde Staten is gekomen. Potejev is naar het zich laat aanzien degene geweest die de tien illegalen heeft verraden, maar wat Sjtsjerbakov dan precies voor de Amerikanen gedaan heeft, is ondui-

delijk. Het feit dat hij bij dezelfde afdeling werkte als Potejev, zou erop kunnen duiden dat hij na aankomst in de Verenigde Staten de CIA en FBI gewezen kan hebben op Potejev als een persoon die qua karakter of politieke instelling geschikt was voor rekrutering. Een van de dingen die de Amerikanen Sjtsjerbakov na aankomst in de Verenigde Staten zeker gevraagd zullen hebben – elke inlichtingen- of veiligheidsdienst zou dat doen – is of hij nog andere geschikte kandidaten wist binnen de SVR en in het bijzonder bij de afdeling waar hij zelf gewerkt had.²¹

De tien uitgewezen illegalen werden in juli 2010 in Rusland met trompetgeschal binnengehaald. Ze werden zoals gezegd door premier Poetin persoonlijk ontvangen en kregen in november onderscheidingen van president Medvedev. Deze ontvangst kan niet verhullen dat de hele episode zonder meer moet worden beschouwd als een *pijnlijk nederlaag voor Moskou in de voortgaande spionageoorlog tussen Rusland en het Westen*. Daar kunnen ook de patriottische liederen die Poetin samen met zijn uitgewezen landgenoten uit volle borst heeft gezongen, weinig aan veranderen.

Dr. B.M. de Jong is verbonden aan de opleiding Europese studies van de Universiteit van Amsterdam. De auteur is drs. W.P.J. Keller uit Overijse (België) erkentelijk voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Noten

- 1 Het ging in feite om negen Russen en de Peruviaanse journaliste Vicky Pelaez, die de Verenigde Staten werden uitgezet. Een elfde persoon werd op verzoek van Interpol op het Griekse deel van Cyprus aangehouden. Nadat hij op borgtocht was vrijgelaten, verdween hij, hoogstwaarschijnlijk richting Rusland. *The Moscow Times*, 2 juli 2010; *The Guardian*, 9 juli 2010. Half juli werd er nog een twaalfde verdachte met een Russische identiteit de Verenigde Staten uitgezet. *The Moscow Times*, 14 en 15 juli 2010. Een goed overzicht van de biografische achtergrond van deze twaalf personen is te vinden in: Stéphane Lefebvre & Holly Porteous, 'The Russian 10...11: An Inconsequential Adventure?', in: *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, jrg. 24, 2011, nr. 3, blz. 447-466.
- 2 *The Moscow Times*, 12 november 2010.
- 3 Alexander Sever, *Entsiklopedija spetsluzjb. FSB*, Moskou, 2010, blz. 175-176; AolNews, 9 juli 2010 (<http://www.aolnews.com/2010/07/09/russians-in-spy-exchange-include-hanssen-case-figure/>), geraadpleegd op 3 juli 2011; *The New York Times*, 16 juni 2003. Volgens een recente publicatie was het ook Zaporozjski die Ames aan de Amerikanen heeft verraden. Zie Ronald Kessler, *The Secrets of the FBI*, New York, 2011, blz. 266.
- 4 Sever, *a.w. noot 3*, blz. 425. Voor de memoires van Tretjakov, opgetekend door een Amerikaanse auteur, zie: Pete Earley, *Comrade J. The Untold Secrets of Russia's Master Spy in America after the End of the Cold War*, New York, 2007.

- 5 Sever, *a.w. noot 3*, blz. 165-195. Dezelfde bron noemt dertien gevallen van spionage voor China en in totaal elf veroordelingen van Russen wegens spionage voor diverse andere landen, waaronder ook andere westerse landen dan de Verenigde Staten.
- 6 Sever, *a.w. noot 3*, blz. 436.
- 7 Zie bijv. *AIVD Jaarverslag 2008*, Den Haag, 2009, blz. 45.
- 8 Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Londen enz., 2009, blz. 616, 771, 824.
- 9 *The Moscow Times*, 28 juni 2011.
- 10 Zie <http://www.justice.gov/opa/documents/062810complaint1.pdf> en <http://www.justice.gov/opa/documents/062810complaint2.pdf>, geraadpleegd op 28 juni 2011. Zie vooral het laatste document, blz. 7.
- 11 Medewerkers in vaste dienst van de KGB en de huidige SVR hebben militaire rangen.
- 12 *The Moscow Times*, 1 juli 2010. De persoon die in juli 2010 op Cyprus werd aangehouden (zie noot 1), had de identiteit van Christopher Metsos aangenomen, eveneens een op zeer jonge leeftijd gestorven Canadees. Zie ook Alexander Kouzminov, *Biological Espionage*, Londen/Mechanicsburg, 2005, blz. 113-127, voor een uiteenzetting over de manieren waarop de KGB aan documentatie kwam voor illegalen.
- 13 *The Moscow Times*, 2 februari 2011.
- 14 Voor de rol van illegalen bij inlichtingenoperaties van de KGB in de twintigste eeuw, zie bijv. Christopher Andrew & Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West*, Londen, enz., 1999, hoofdstuk 3 en *passim*.
- 15 Voor de Rote Kapelle, zie bijv. Anne Nelson, *Red Orchestra: The Story of the Berlin Underground and the Circle of Friends Who Resisted Hitler*, New York, enz., 2009.
- 16 Vladimir Kuzichkin, *inside the KGB: Myth and Reality*, Londen, 1990, blz. 82-85. Kouzminov spreekt van een periode van vijf tot zeven jaar. Kouzminov, *a.w. noot 12*, blz. 126.
- 17 De uitwijzing in 1996 betrof een echtpaar, die in 2006 een man. Zie Stéphane Lefebvre, 'Russian Intelligence Activities in Canada: the Latest Case of an "Illegal"', in: *Journal of Slavic Military Studies*, jrg. 20, nr. 4, 2007, blz. 549-558.
- 18 *Security police of the Republic of Estonia. Annual Review 2008*, Tallinn, 2009, blz. 12-20. Zie ook http://en.wikipedia.org/wiki/Herman_Simm, geraadpleegd op 30 juni 2011.
- 19 *The Moscow Times*, 28 juni 2011.
- 20 Van de in totaal twaalf personen had Vicky Pelaez zoals gezegd Peruviaanse papieren. Naast Anna Chapman kwamen nog twee andere personen openlijk uit voor het feit dat zij Rus waren. Kouzminov, *a.w. noot 12*, blz. 102, maakt ook melding van het gebruik van 'legale emigratie' uit de Sovjetunie door de KGB vanaf eind jaren '80, om agenten naar het Westen te sluisen.
- 21 Aangezien zowel Sjtsjerbakov als Potejev voor Directoraat S (illegalen) heeft gewerkt, lijkt het goed mogelijk dat een van hen (of beiden) de illegaal die de verbinding met de Estse SVR-agent Herman Simm onderhield, aan de Amerikanen heeft verraden. Langs die weg is Simm mogelijk tegen de lamp gelopen.